

การพัฒนามนุษย์ตามหลักภavana ๔ ในพระพุทธศาสนาเถรวาท
HUMAN DEVELOPMENT BASED ON FOUR DEVELOPMENTS (BHĀVANĀ) IN
THERAVADA BUDDHISM

พระวีระยุทธ สุขมงคล (บุญทา)^๑
พระมหาสุพร รุกขิตธมโม, ดร.^๒
ดร.เสฐียร ทั้งทองมะดัน^๓

บทคัดย่อ

การศึกษาวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ ๓ ข้อ ๑) เพื่อศึกษาวิวัฒนาการและความเป็นมาของมนุษย์ ๒) เพื่อศึกษาหลักภavana ๔ ในพระพุทธศาสนาเถรวาท และ ๓) เพื่อวิเคราะห์แนวทางการพัฒนาคนตามหลักภavana ๔ ในพระพุทธศาสนา เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร

จากการวิจัยพบว่า วิวัฒนาการและความเป็นมาของมนุษย์ มนุษย์คือผู้มีเมตตากรุณาต่อมนุษย์ด้วยกัน วิวัฒนาการของมนุษย์ คือ บิดามารดาอยู่ร่วมกัน มารดามีระดู มีสัตว์มาเกิดและมีการเจริญเติบโตตามลำดับ มีองค์ประกอบคือ ชันธ ชาติ อายุตนะ และอินทรีย์ ประเภทของมนุษย์ คือ แบ่งประเภทตามระดับสติปัญญา พฤติกรรม ลักษณะนิสัย และหลักศีลธรรม ความสำคัญของมนุษย์ คือ การได้สร้างกุศลผล จุดมุ่งหมายของความเป็นมนุษย์มี ๒ ระดับ คือ จุดมุ่งหมายระดับโลกียธรรม และระดับโลกุตระธรรม

หลักภavana ๔ ในพระพุทธศาสนาเถรวาทคือ ภavana ๔ หมายถึง หลักการของการพัฒนาให้บุคคลเจริญขึ้น ๔ ด้าน คือกาย ศีลจิตภavanaและปัญญา ความสัมพันธ์ของหลักภavana ๔ คือ กายและศีลเป็นฝ่ายรูป จิตและปัญญาเป็นฝ่ายนาม คุณค่าของหลักภavana ๔ มีความสัมพันธ์ทางที่เกื้อกูลดี การมีศีลมีพฤติกรรมมีจิตมีปัญญาที่พัฒนาแล้ว กระบวนการเกี่ยวกับภavana ๔ คือ การสื่อสารกับโลกโดยทางรับรู้ หลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับหลักภavana ๔ คือ อินทรีย์สังวร เบญจศีล ปาฏิโมกข์สังวร สุจริต ๓ สมถภavana สัมมาทิฎฐิ อปัมฺณญา ๔ และจิตตานุปัสสนาวิปัสสนาภavana และโยนิโสมนสิการ

แนวทางการพัฒนาคนตามหลักภavana ๔ ในพระพุทธศาสนาเถรวาท คือ การพัฒนาตามหลักอินทรีย์สังวรคือ กำหนดว่าไม่ยั่งยืน ไม่เที่ยงมีความแปรผันไปเป็นธรรมดา การพัฒนาคนด้านศีลตามหลักสุจริตคือ ประพฤติชอบด้วยกาย วาจา ใจ การพัฒนาจิตตามหลักจิตตานุปัสสนาคือ พิจารณาอารมณ์ที่เข้ามาทางทวาร ๖ การพัฒนาปัญญาตามหลักโยนิโสมนสิการคือ การพิจารณาโดยแยกคายในระดับที่สูงขึ้นไป

^๑ นิสิตปริญญาโท สาขาวิชาพระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตนครราชสีมา

^๒ อาจารย์ประจำคณะพุทธศาสตรบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตนครราชสีมา

^๓ อาจารย์ประจำคณะพุทธศาสตรบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตนครราชสีมา

คำสำคัญ: การพัฒนา, มนุษย์, การพัฒนามนุษย์, ภาวนา ๔

Abstract

This reserchtation concerning a Human Development Based On Four Developments (BHĀVANĀ) In Theravada Buddhism has three objectives: 1) To study background and human developments; 2) To study four developments in Theravada Buddhism; 3) To study the method for human developments.

It has found that human development consists of bases of sympathy; acts of doing favors; principles of service; virtues making for group integration and leadership. Parent stay together in some house, they can have some baby until grow up a smart man. In dhamma they development by bodies of doctrine, subject consists of elements; the four primary elements, sense-spheres and controlling faculty. Human device in three things, human behaviors, characteristics, and morality. To be human means human-being. They can development behaviors yourself by two levels; in Lokiya Dhamma and Lokootara Dhamma for making morality in the world.

In buddhism the four developments (BHĀVANĀ) have four training as following; four cultivations; physical development, moral development, emotional development, cultivation or wisdom. Dhamma concern with the four developments as follows; the five precepts; five aggregates, tranquility development, insight development, good conduct, right view, subline states of mind, contemplations of mind, systemic attention.

Therefore, the way to training human behavior of the four developments in Theravada Buddhism means body development by virtue as restraint. Human development has train by three good conduct, good conduct in act, good conduct in word, good conduct in thought. The mind development use training by foundations of mindfulness. The training of wisdom by systematic attention. There dhamma four development is inflorescences for human training perfectly.

Keyword: development, Human, Human Development, Four Development (BHĀVANĀ)

๑. บทนำ

ในทางพระพุทธศาสนาเถรวาทมีความเชื่อว่าปฐมเหตุแห่งการเกิดของเหล่าสัตว์เป็นจำนวนมากซึ่งรวมทั้งมนุษย์ด้วยนั้น ส่วนมากจตุติจากพรหมโลกชั้นอภัสสระ^๔ และได้มีการวิวัฒนาการมาเป็นมนุษย์อย่างเช่นปัจจุบันนี้ ถือได้ว่ามนุษย์นั้นเป็นสัตว์พิเศษ ที่มีความแตกต่างจากสัตว์ทั้งหลายอื่น สิ่งที่ทำให้มนุษย์เป็นสัตว์พิเศษได้แก่ สิกขา หรือการศึกษา คือการเรียนรู้ฝึกฝน โดยการพัฒนามนุษย์โดยตัวมนุษย์เอง เมื่อมนุษย์ที่ฝึกฝนและศึกษาหรือพัฒนาแล้ว ซื่อว่าเป็นสัตว์ที่ประเสริฐ เป็นผู้รู้

^๔ ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๑๙/๘๙.

จักดำเนินชีวิตที่ติงามและเว้นสิ่งไม่ดีด้วยตนเอง และช่วยให้สังคมดำรงอยู่ในสันติสุขโดยสวัสดิ์ จึงถือได้ว่าการพัฒนามนุษย์เป็นการเริ่มต้นในการเตรียมความพร้อมให้บุคคลในสังคม เพื่อรองรับการเปลี่ยนแปลงที่ยิ่งทวีมากยิ่งขึ้นในอนาคต ดังนั้นจึงเป็นสิ่งสำคัญที่ต้องให้ความสนใจในเรื่องการพัฒนาบุคลากรมนุษย์ เพื่อให้ได้ทรัพยากรมนุษย์ที่มีความสมบูรณ์แบบและมีคุณค่าแก่สังคม

การพัฒนาที่สมบูรณ์แบบจำเป็นต้องพัฒนาให้ครบทั้ง ๒ ด้าน กล่าวคือ ควรพัฒนาทั้งทางวัตถุ และทางจิตใจให้ควบคู่กันทัศนคติ โดยเฉพาะทัศนคติเป็นการพัฒนาทางด้านจิตใจจะต้องเน้นเป็นพิเศษ คือ พัฒนาจิตใจให้มีธรรมเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจจนกระทั่งพัฒนาจิตใจให้มีสมาธิ ตั้งมั่นมั่นคง สะอาด สว่าง จากกิเลสเครื่องเศร้าหมองทั้งหลาย จนเป็นจิตที่ควรแก่การทำงาน สามารถจะนำไปใช้ในชีวิตประจำวันได้^๕

การพัฒนาของมนุษย์ ตามแนวทางของพระพุทธศาสนาเถรวาทได้มีหลักการและวิธีการมากมายเพื่อให้มนุษย์ทุกคนนำหลักธรรมนั้นมาประพฤติปฏิบัติ ตามสภาพชีวิตของบุคคลนั้นที่จะพึงกระทำหรือสามารถนำมาประยุกต์ใช้ให้สอดคล้องกับวิถีชีวิตของตนได้ โดยมีหลักการพัฒนา ในที่นี้มุ่งเจาะจงเอาการพัฒนาตัวในทางพระพุทธศาสนาเรียกว่า ภาวนา ๔ อันได้แก่ (๑) กายภาวนา หรือ การพัฒนากาย คือ การมีความสัมพันธ์ที่เกื้อกูลกับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพหรือทางวัตถุ (๒) ศีลภาวนา หรือ การพัฒนาศีล คือ การมีความสัมพันธ์ที่เกื้อกูลกับสิ่งแวดล้อมทางสังคม คือมนุษย์ที่ตั้งอยู่ในกฎระเบียบ (๓) จิตภาวนา หรือ การพัฒนาจิต คือ การมีจิตที่สมบูรณ์ด้วยคุณธรรม ความติงามสมบูรณ์ (๔) ปัญญาภาวนา หรือ การพัฒนาทางปัญญา คือ การเสริมสร้างความรู้ความคิดความเข้าใจอยู่อย่างเป็นนายความคิด^๖

ปัญหาของสังคมปัจจุบันมีการเปลี่ยนแปลงตามยุคตามสมัย ซึ่งดูจากสาเหตุหลายปัจจัย ทั้งในเรื่องของเศรษฐกิจ ความเจริญทางเทคโนโลยี การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวก่อให้เกิดผลดีมากมาย แต่ในขณะเดียวกันผลกระทบในทางลบในการที่จะพัฒนาคุณภาพวิถีชีวิตให้ยั่งยืนได้แก่ ความเห็นแก่ตัว ปัญหาอาชญากรรม ปัญหายาเสพติด ปัญหาด้านสุขภาพ ปัญหาความมั่นคงและความปลอดภัยของคนและสังคม ปัญหาการขาดแคลนปัจจัย ๔ และอื่นๆที่เป็นปัญหาสังคมที่ต้องแก้ไข สิ่งเหล่านี้เป็นปัจจัยพื้นฐานที่ทำให้เกิดปัญหาต่อมนุษย์ ปัญหาสังคมไทยมีอยู่มากมาย ปัญหาความสัมพันธ์ทางจิตใจและศีลธรรม เป็นอีกปัญหาหนึ่งที่เกิดขึ้นกับคนในสังคม พฤติกรรมของความเสื่อม ความประพฤติปฏิบัติที่จัดว่าเป็นกรรมชั่ว มีอยู่ ๓ ทางคือ ทางกายทางวาจา ทางใจ กับการเกี่ยวข้องกับอบายมุข พฤติกรรมของความเสื่อม ความประพฤติปฏิบัติที่จัดว่าเป็นกรรมชั่ว มีอยู่ ๓ ทางคือ ทางกายทางวาจา และทางใจ กับการเกี่ยวข้องกับอบายมุข ความเสื่อมทางกาย เสื่อมทางวาจา คือ เจตนาพูดเท็จ เจตนาพูดส่อเสียด ทำให้คนแตกแยกกัน เจตนาพูดคำหยาบ และเจตนาพูดเพื่อเจ้า นินทา ความเสื่อมทางใจ เป็นการกระทำผิดที่ทุจริตทางใจ คือการเพ่งเล็งอยากได้ของของผู้อื่นมาเป็นของตนหรือมักได้ในทางที่ไม่ชอบ คิดพยาบาทจองเวร และมีความเข้าใจผิดเกี่ยวกับเรื่องโลกและความเป็นไปของชีวิต

การแก้ปัญหาคือการฝึกอบรม ให้รู้จักควบคุมตนในเรื่องกาย พัฒนาศีลขั้นพื้นฐาน พัฒนาจิตใจดี การพัฒนาปัญญาต่อไป เมื่อพัฒนาปัญญาดีแล้ว ก็ทำให้จิตใจเป็นอิสระ เพราะรู้ว่าจะ

^๕ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **ปฏิบัติธรรมให้ถูกทาง**, พิมพ์ครั้งที่ ๓๐, (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๙), หน้า ๙๒.

^๖ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม (ฉบับเดิม)**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: ดวงแก้ว, ๒๕๔๔), หน้า ๓๗๑.

ทำจะปฏิบัติต่ออะไรอย่างไร แก้ไขข้อติดขัดขจัดปัญหา หายอึดอัดหลุดโล่งไปได้ ตลอดจนรู้เท่าทันชีวิตและโลกตามเป็นจริง รู้เท่าทันเหตุปัจจัย มีอะไรเกิดขึ้นก็รู้จักมองตามเหตุปัจจัย^๗

ดังนั้น มนุษย์ จึงเป็นสิ่งสำคัญที่ต้องให้ความสนใจในการเสริมสร้างและพัฒนา เพื่อให้ได้บุคลากรที่มีความสำคัญและมีคุณค่าแก่สังคม การมีเมตตากรุณาต่อเพื่อนมนุษย์ด้วยกัน มีความสัมพันธ์ที่ดีต่อกันในสังคมทั้งทางตรงและทางอ้อม เพราะได้รับการศึกษาการพัฒนาอย่างถูกต้อง ถูกวิธี

๒. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

๑. เพื่อศึกษาวิวัฒนาการและความเป็นมาของมนุษย์
๒. เพื่อศึกษาหลักภาวนา ๔ ในพระพุทธศาสนาเถรวาท
๓. เพื่อวิเคราะห์แนวทางการพัฒนามนุษย์ตามหลักภาวนา ๔ ในพระพุทธศาสนา

พระพุทธศาสนาเถรวาท

๓. วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) โดยศึกษาค้นคว้าทางเอกสารซึ่งมีลำดับ คือ รวบรวมข้อมูลแล้วค้นคว้านำมาเรียบเรียงย่อความ จากข้อมูลที่เชื่อถือได้ คือ ปฐมภูมิ ค้นคว้าข้อมูลทุติยภูมิ โดยนำมาวิจัยเอกสารเกี่ยวกับ การพัฒนามนุษย์ตามหลักภาวนา ๔ ในพระพุทธศาสนาเถรวาท นำเสนอผลงานวิจัยและข้อเสนอแนะที่ได้จากการศึกษาวิจัย

๔. สรุปผลการวิจัย

๑. การศึกษาเรื่องวิวัฒนาการและความเป็นมาของมนุษย์ พอสรุปประเด็นได้ดังนี้ ความหมายของมนุษย์ มนุษย์ หมายถึง ผู้รู้จักเหตุ รู้จักผล รู้ดีชั่ว รู้จักประโยชน์และมีใช้ประโยชน์มีความเมตตากรุณาต่อมนุษย์ด้วยกัน รวมทั้งสิ่งมีชีวิตต่าง ๆ วิวัฒนาการของมนุษย์ คือ บิดามารดาอยู่ร่วมกัน มารดามีระดู มีสัตว์มาเกิด(ปฏิสนธิวิญญูณ) และมีการเจริญเติบโตตามลำดับ องค์ประกอบของมนุษย์ คือ ชั้นธ ๕ ธาตุ ๔ อายุตนะ ๑๒ และอินทริย์ ๒๒ ประเภทของมนุษย์แบ่งออกเป็นประเภทของมนุษย์ตามระดับสติปัญญา ตามพฤติกรรม ตามลักษณะนิสัย และตามหลักศีลธรรม ความสำคัญของมนุษย์คือ การได้สร้างกุศลผล ความสำคัญของมนุษย์ตามหลักพุทธธรรม แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ ในฐานะเป็นกัลยาณมิตร คือ บุคคลที่เป็นตัวอย่างให้ผู้อื่นดำเนินไปในมรรคาแห่งการฝึกฝนอบรมอย่างถูกต้อง ความสำคัญในฐานะบัณฑิต คือ คนดี มีปัญญา ที่เรียกว่าสัตบุรุษ จุดมุ่งหมายของความเป็นมนุษย์ในพระพุทธศาสนาแบ่งออกเป็น ๒ ระดับ คือ จุดมุ่งหมายของมนุษย์ในระดับโลกียธรรม คือ ความสุขอย่างโลกีย์ เป็นความสุขที่ยังประกอบด้วยอาสวะ เช่น กามสุข มนุษยสุข ทิพยสุข จุดมุ่งหมายของมนุษย์ในระดับโลกุตระธรรม คือ ความสุขอย่างโลกุตระ ความสุขที่เหนือกว่าระดับของชาวโลก ความสุขเนื่องด้วยมรรค ผล นิพพาน การดำเนินทางสายกลางเพื่อความบรรลุซึ่งพระนิพพานหรือการสำเร็จเป็นพระอรหันต์

๒. การศึกษาหลักภาวนา ๔ ในพระพุทธศาสนาเถรวาท สรุปประเด็นได้ดังนี้ ความหมายของภาวนา ๔ ในพระพุทธศาสนา ภาวนา ๔ หมายถึง หลักการของการพัฒนาให้บุคคลเจริญขึ้น ๔ ด้าน คือ (๑) กายภาวนา (๒) ศีลภาวนา (๓) จิตภาวนา และ(๔) ปัญญาภาวนา ความสัมพันธ์ของหลัก

^๗ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), รุ่งอรุณของการศึกษา เบิกฟ้าแห่งการพัฒนาที่ยั่งยืน, (มูลนิธิพุทธธรรม: กรุงเทพมหานคร, ๒๕๔๕), หน้า ๒๘.

ภavana ๔ คือ ความสัมพันธ์ของกายภavanaกับศีลภavana คือการกระทำทุกอย่างนั้นล้วนแล้วแต่เป็นการกระทำทางกาย และศีลก็ยิ่งส่งผลทางกาย เช่น การหมกมุ่นในการเสพของมีนเมาเป็นบ่อเกิดแห่งโรค ความสัมพันธ์ของจิตภavanaกับปัญญาภavana คือ การระคองจิต กับสิ่งที่ทำ ภาวะที่พร้อมอยู่เสมอในอาการคอยรับรู้ต่อสิ่งต่าง ๆ จิตจะเกิดปัญญาได้ ความสัมพันธ์ของจิตภavanaและกายภavana คือ การฝึกจิตอย่างถูกต้องย่อมส่งผลให้ร่างกายสมบูรณ์แข็งแรง คุณค่าของหลักภavana ๔ คือ การมีกายที่พัฒนาแล้วทำให้ความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพในทางที่เกื้อกูลและได้ผลดี การมีศีลที่พัฒนาแล้วทำให้มีพฤติกรรมของมนุษย์ไม่ก่อความเดือดร้อนเวรภัย การมีจิตที่พัฒนาแล้วทำให้เกิดสมบูรณ์ด้วยคุณภาพจิตคือประกอบด้วยคุณธรรม การมีปัญญาที่พัฒนาแล้วคือทำให้รู้จักคิดรู้จักพิจารณา รู้จักแก้ปัญหาด้วยปัญญา หลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับหลักภavana ๔ หลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับกาย คือ อินทริยสังวร เพื่อให้ประสาททั้ง ๕ คือ ตา หู จมูก ลิ้น และกายได้ถูกใช้การอย่างถูกวิธี หลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับศีลภavana คือ เบญจศีล ปาฏิโมกข์สังวร สุจจริต ๓ เพื่อให้มนุษย์มีการปฏิบัติตนได้อย่างเหมาะสม หลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับจิตภavana คือ สมถภavana สัมมาทิฐิ อปัมมยญา ๔ และจิตตานุปัสสนา เพื่อให้มีความเห็นที่ถูกต้องและเป็นหลักธรรมประจำใจ หลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับปัญญาภavana คือ วิปัสสนาภavanaและโยนิโสมนสิการ คือ เพื่อความเห็นตรงต่อความเป็นจริงของสภาวะธรรม และเพื่อพัฒนาปัญญาของมนุษย์ให้เจริญขึ้นไป

๓. การวิเคราะห์แนวทางการพัฒนามนุษย์ตามหลักภavana ๔ ในพระพุทธศาสนา
 เถรวาท พอจะสรูปประเด็นได้ดังนี้คือ การพัฒนามนุษย์ด้านกายภavanานี้ มีแนวทางการพัฒนาตามหลักอินทริยสังวร คือ กำหนดโดยความเป็นของมีที่สูงสุด คือกำหนดว่าไม่ยั่งยืน ไม่เที่ยงมีความแปรผันไปเป็นธรรมดา การพัฒนาตามหลักอินทริยสังวร คือ ทำให้มองทุกสิ่งอย่างได้ตามความเป็นจริง ไม่ยึดมั่นถือมั่นในตัวตนรวมทั้งสิ่งใดสิ่งหนึ่ง การพัฒนามนุษย์ด้านศีลนี้ มีแนวทางการพัฒนาศีลตามหลักสุจจริต คือ การทำสิ่งที่ตั้งามถูกต้อง ความประพฤติชอบด้วยกาย วาจา และใจ ประโยชน์ของการพัฒนาศีลตามหลักสุจจริต คือ การประพฤติสุจจริตธรรมย่อมเป็นคนไม่มีภัย ไม่มีเวรมีกายวาจาใจที่บริสุทธิ์ การพัฒนามนุษย์ด้านจิตตภavanานี้ มีแนวทางการพัฒนาจิตตามหลักจิตตานุปัสสนา คือ พิจารณาความนึกคิดของตน พิจารณาอารมณ์ที่เข้ามาทางอายตนะ และพิจารณาทั้งความนึกคิดและอารมณ์ที่เข้ามาทางอายตนะ ประโยชน์ของการพัฒนาจิตตามหลักจิตตานุปัสสนา คือ เป็นการฝึกสติให้รู้เท่าทันจิตแบบต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น เมื่อปฏิบัติดีแล้วทำให้เกิดสติและทำให้เกิดปัญญา การพัฒนามนุษย์ด้านปัญญาภavanานี้ มีแนวทางการพัฒนามนุษย์ด้านปัญญาตามหลักโยนิโสมนสิการ คือ การทำในใจโดยแยบคาย กระทำไว้ในใจโดยอุบายอันแยบคาย การพิจารณาโดยแยบคาย ๑๐ อย่าง คือ วิธีคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัย วิธีคิดแบบแยกแยะส่วนประกอบหรือกระจายเนื้อหา วิธีคิดแบบสามัญลักษณ์ ประโยชน์ของการพัฒนาปัญญาตามหลักโยนิโสมนสิการ คือ การสร้างเสริมคุณภาพจิต มุ่งปลูกเร้ากุศลธรรม เน้นที่การสกัดหรือข่มตัณหา ทำให้เกิดปัญญาและการพัฒนาปัญญาในระดับที่สูงขึ้นไป

๕. บทสรุป

สรุปได้ว่า หลักภavana ๔ เป็นแนวทางในการในการพัฒนามนุษย์ เป็นหลักปฏิบัติที่นำไปสู่ความเจริญทั้งด้านร่างกายและจิตใจของมนุษย์ทางของพระพุทธศาสนา สภาพปัญหาของสังคม

ปัจจุบัน คือปัญหาความเสื่อมโทรมทางจิตใจ ศีลธรรม และทางกายทางวาจา และทางใจ กับการเกี่ยวข้องกับอบายมุข จึงได้มีการนำหลักภาวนา ๔ มาใช้เพื่อเป็นแนวทางในการพัฒนา คือ การพัฒนาตามหลักอินทรียสังวร คือ ทำให้มองทุกสิ่งอย่างได้ตามความเป็นจริง ไม่ยึดมั่นถือมั่นในตัวตน รวมทั้งสิ่งใดสิ่งหนึ่ง การพัฒนามนุษย์ด้านศีลตามหลักสุจจริต คือ ความประพฤติชอบด้วยกาย วาจา และใจ การพัฒนามนุษย์ด้านจิตตภาวนานี้ มีแนวทางการพัฒนาจิตตามหลักจิตตานุปัสสนา คือ พิจารณาความนึกคิดของตน พิจารณาอารมณ์ที่เข้ามาทางอายตนะ และพิจารณาทั้งความนึกคิดและอารมณ์ที่เข้ามาทางอายตนะ การพัฒนามนุษย์ด้านปัญญาภาวนาตามหลักโยนิโสมนสิการคือ การทำในใจโดยแยบคาย สาเหตุมาจากเสื่อมโทรมทางจิตใจ ศีลธรรม และทางกายต่าง ๆ สิ่งเหล่านี้นับว่าเป็นปัญหาที่ต้องได้รับการพัฒนา ดังนั้น หลักภาวนา ๔ ที่กล่าวมาแล้วนี้จึงเป็นแนวทางที่มีส่วนช่วยในการพัฒนามนุษย์ให้ถึงพร้อมด้วยความเจริญมากขึ้น

๖. ข้อเสนอแนะ

๑. ข้อเสนอแนะจากการวิจัย การพัฒนามนุษย์ตามหลักภาวนา ๔ ในพระพุทธศาสนาเถรวาทนั้น ทางผู้วิจัยมีความคิดเห็นว่า ควรจะมีการประยุกต์ใช้งานวิจัยนี้ในการการพัฒนาองค์กรสถาบัน บุคลากรทางการศึกษาตามหลักภาวนา ๔

๒. ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยครั้งต่อไป ผู้วิจัยเห็นว่าควรศึกษาเรื่อง การประยุกต์ใช้อัปมัญญา ๔ เพื่อใช้ในการพัฒนาคุณภาพชีวิตของมนุษย์ เพื่อให้การใช้ชีวิตของมนุษย์เกิดความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

บรรณานุกรม

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). ปฏิบัติธรรมให้ถูกทาง. พิมพ์ครั้งที่ ๓๐. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิพุทธธรรม.

_____ . พุทธธรรม (ฉบับเดิม). พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพมหานคร: ดวงแก้ว,๒๕๔๔.

_____ . รุ่งอรุณของการศึกษา เบิกฟ้าแห่งการพัฒนาที่ยั่งยืน. มูลนิธิพุทธธรรม: กรุงเทพมหานคร, ๒๕๔๕.